

К.М. Тищенко

ГОРґАНИ, СВІРЖ, СТРИБІЖ: НАШІ ВІЧНІ СУСІДИ – ІРАНЦІ

ЦЕ дослідження виникло з незначного приводу, як здавалося – суто композиційного: бракувало виразного завершення абзацу про теоніми в нарисі про Саки і Сарнавшину. Почалося з пошуку в Несторовому тексті точного складу божеств язичницького пантеону в Києві 980 року, – а закінчилося зламом уявлень про масштаби іраністичних контактів у Наддніпрянщині. Стара струнка теоретична схема просідала й розвалювалася ще місяць. Та про все по порядку. Надамо слово Нестору:

“И постави кумиры на холъму внѣ двора теремнаго: Перуна... и Хорьса, и Дажьбога, и Стрибога, и Сѣмаргла, и Макошь” [ПВЛ, 132].

По-перше, за сучасним станом знань виходить, що із шести божеств кївського пантеону двоє мають такі індоіранські імена: *Стрибог*, *Макоша*. Ще двоє – іранські: *Хорс*, *Симаргл*. Одне – не іранське і не слов'янське: *Даждьбог* (про це згодом). Попри висловлені сумніви, одне ім'я виглядає слов'янським – це “наймолод-

*Я не сонце – зігріти усіх не подужаю, ні.
Й таємницю буття – не відкрити мені.
В океані думок розшукав я перлину –
Страх бере: не признаюсь у цьому знанні.*
Омар Хайям

ший” – *Перун*. (Прагнення поставити його на чолі пантеону зрозуміле – це божество дружинників: 844 року “поганья руси”, тобто нехрещені германці, клялися саме Перуном [ПВЛ, 78]).

По-друге, загадкою списку було те, що в ньому відсутній *Сварог*: він хоч і згаданий у літописі, але за випадкових обставин [ПВЛ, 464, 466]. Разом з тим достеменно відомо, що “*Сварог* – верховне божество язичницької Русі, яке відповідає в перекладній літературі Гефесту, а також і Геліосу” [Фасмер, III, 569].

По-третє, хоча зв'язку кївського пантеону зі скіфським справді немає [Рыбаков, 433], але переконливі індоіранські етимології теонімів Кївського пантеону такі існують (*мал. 1*). Постає питання: якщо не скіфи, то які ж іранці навчили на-

Теоніми:			
грецькі	скіфські	києво-слов'янські	давньоіранські
ГЕСТІЯ ТАБІТІ ЗЕВС ПАПАЙ ГЕЯ АПІ АПОЛЛОН ГОЙТОСИР АФРОДИТА АРГІМАПСА ПОСЕЙДОН ФАГІМАСАД (зіставлення Геродота)		стрибогъ даждьбогъ	гефт. Śrī-bhaga ‘високий бог’ ****. ***** ‘добрий бог’
ГЕФЕСТ ГЕЛІОС		сварогъ хорьсь сѣмарглъ мокоша	1) скр. Svarga ‘рай Індри’ [Platts, 559; 697]; 2) інд. вед. s(u)var ‘сонце’ + суф. ір. -огъ; 3) скр. sūra ‘сонце’; – авест. hvareḥ xšaētəm ‘сонце ясне’; пор. перс. xoršid ‘сонце’; – перс. Sīmurǧ ‘ім'я демона’, парс. śīna-mrū; пехл. śīn-mru; – *maha-īśā ‘велика богиня’ < скр. mahī-īśā ‘земна богиня’

Мал. 1. Відповідність грецьких, кївських слов'янських та іранських божеств.

ших предків віри у Стрибога, Хорса, Симаргла й Мокошу?

Шляхи сходяться до Авести

Про те, що ціла система готових, сформованих релігійних понять була запозичена слов'янами саме від іранців, неупереджено свідчить словник, у історії ж – мовчанка. При цьому дедалі помітнішою стає невідповідність уже відомих масштабів давніх ірано-слов'янських контактів і традиційно невиразної історико-теоретичної їхньої схеми. Справа повертається надто серйозно, адже з відображеного в **Авесті** світогляду походять такі всеслов'янські поняття і слова, як *Бог, рай, ящір, ватра, хвала, гадати* [пор. Мартынов, 48, 52–54, 57]. Що більше, під іранським впливом прадавнє слово *dīv* набуло у слов'ян значення 'демон' (авест. *dāeva*). Поруч, у балтійських мовах, аналогічна основа зберегла старе значення, як і в інших європейських: лит., лтс. *dievas* 'бог', пор. лат. *Deus*, гр. *Θεός*. Однак цим переліком давні українські іранізми не вичерпуються, бо охоплюють ще й центральнослов'янські слова і поняття, знову ж, запозичені з **Авести** вужчим колом слов'янських мов, адже ця група запозичень відсутня в периферійнослов'янських мовах: *кат, потвора, почвара, раріг, ошатний, тривати, дбати, патрувати* [Тищенко 2006, 122–123]. І навіть для найпізнішого, відомого лише в українській і білоруській мовах іранізму *хата* в українських подільських говірках збереглося додаткове архаїчне значення 'могила на кладовищі', яке прямо відповідає знову реалії з **Авести**: *kata* 'кімната, комора, льох (у т.ч. – як тимчасове місце зберігання тіл померлих)' (Bartolomae), – див. [Трубачев, 42].

Виходить, Авеста була відома предкам українців упродовж тисячоліть, адже її потужний лексичний і семантичний вплив наявний в усіх трьох хронологічних пластах іранізмів українського словника.

Доля Авести

Авеста – це назва збірки сакральних текстів маздеїстської (зороастрійської) релігії в давньому Ірані, написаних авестійською або зендською мовою. Вважалося, що оригінальний текст Авести за-

гинув при завоюванні Перської імперії Дарія III Олександром Македонським у 334–329 рр. до н.е. Усна традиція зберегла ці тексти, і вони були поновно записані у III–IV ст.н.е. за царя Шахпура II. Авеста включала тоді 21 книгу. Дотепер збереглася приблизно ¼ частина цілого тексту. Французький сходознавець і мандрівник А. Анкетіль-Дюперон отримав ці книги від парсів (зороастрійців) 1758 р. в Сураті (Індія), де вивчав зороастризм і був утаємничений у культ вогню. 1771 р. він опублікував латинський переклад Зенд-Авести [Robert, 76].

Найдавнішу частину Авести складають *гати* (це звідси походить укр. *гадати*). Гати являють собою строфи, традиційно приписувані Заратустрі: в них пророк розпитує божество і молиться Ахура Мазді. Ці гати об'єднані у книзі *Ясна* ('жертвна'). Продовження Авести менш архаїчною середньоіранською мовою включає ще кілька книжок (т.зв. Мала Авеста), у тому числі *Яшту*, – це гімни до давніх божеств, повторно запроваджених у пізнішому зороастризмі [Robert, 143]. Внаслідок текстологічного і палеографічного аналізу різні аркуші 180 рукописних фрагментів Авести датовані в межах від II до VII ст.н.е. Причому давньоіранською мовою укладено лише жрецький кодекс *Відеват*. Від інших 21 книги збереглися фрагменти і резюме середньоперською мовою – *Денкарт* [Zanichelli, 175].

Для світової науки іранську Авесту врятував француз

Молодий французький теолог Абрагам Гіацинт Анкетіль-Дюперон (1731–1805) прийшов до вивчення авестійських текстів від теології. Під впливом тодішніх романтичних ідей він перейнявся бажанням прочитати священні книги парсів, останніх послідовників Зороастра, які знайшли притулок від переслідувань мусульман в Індії. Для досягнення своєї *суто наукової* мети 24-річний вчений завербувався солдатом на французький військовий корабель. Вивчивши вже в Індії перську мову, він із французького Пондішері на березі Бенгальської затоки через усю Індію прямує до Сурата на західному березі країни. Це місто у ті часи також належало французам. Саме тут жила громада парсів – шанувальників вогню.

Щирість і людяність допомогли терплячому французу познайомитися з їхніми жерцями – дастурами. Вони відчували довіру до нього і поступово втаємничили у свою релігію. Новоявлений зороастрієць у французькому мундирі з подивом дізнався, що самі вони вміють читати свої сакральні тексти лише новоперською мовою, пам'ятаючи за успадкованою багатовіковою традицією, у якому місці тексту щоб саме написано.

“Метою Анкетіль-Дюперона була Зенд-Авеста, святе письмо парсів, усе, що залишилося від давньоіранських релігійних книг, які пережили панування греків, парфян та ісламу. Як виявилось, Зенд-Авеста не загинула у вихорі чужинських навал, а була врятована вірними і своєчасно переправлена до Індії.

Коли 1761 р. Пондішері знову опинився в руках англійців, Анкетіль-Дюперон повертається до Європи. По семирічному перебуванні в Індії він привозить із собою не лише подарований парсами оригінал Авести (який був незрозумілий ні йому, ні парсам), а й новоперський переклад її, продиктований дастуром Дарабом. (...) Анкетіль-Дюперон повернувся до Парижа з трофеєм, який включав 180 рукописних фрагментів (!)” [Добльхофер, 121].

Маздеїзм, або зороастризм, був релігією доісламської Персії. Певний час її появу пов'язували з проповідями Заратуштри (Зороастра) у VI ст. до н.е., але тепер вважають, що вона виникла ще давніше. Це була релігія Перської імперії за Ахеменідів. Завоювання Олександра Македонського спричинили її кризу, згодом подолану за часів Сасанідської династії. Поновлений тоді як державна релігія, маздеїзм існував у Персії до завоювання її арабами у VII ст. До наших днів він утримався лише в Індії. Парси емігрували до Бомбея у XV-II ст., їхня громада нараховує зараз понад 100 тис. осіб; всі вони шанують вогонь і практикують ритуал “башт мовчання”, на яких виставляють тіла померлих [Zanichehli, 1137]. Незначні реліктові групи маздеїстів трапляються і в Ірані (Єзд, Керманшах).

Основою віровчення, яке спирається на власний священний текст – Авесту, є віра у вище божество (Ахура Мазда), творця світу й людини. Йому протиставлене уособлення зла (Ангра Манню), приречене бути подоланим Ахурою Маздою. Навколо

вищого божества розміщуються безсмертні істоти (Амеша Спента) з різними атрибутами, через яких Ахура Мазда править світом. Ритуал, у якому людина бореться із силами зла, має кульмінаційним моментом святкування *ясни*, безкровної жертви богу, що супроводжується жертвними узливаннями. Функції жерців виконували маги, потужна спадкова каста з еліти [там само].

Який же дотичний до Авести матеріал є в топонімії України? Основа **Ясн-** (84 назви) здавалася чи не найкраще збереженою, включно з 30 ЯСЕНами і похідними: *Ясенева, Ясіня, Ясенки* тощо, – але вона може відповідати й простішому *яс-‘ясин, осетин’. Через південнослов'янське **ш** [шт] могли бути продовженням топооснови *Яшт- дві назви:

Ященків Чг (Варва)^ Богдани, МАКУ-Шиха, ХОРТиця, БОХАНів, БЕРІЗка, ОЗЕ-Ряни, ЛЕЛЯКи...;

Ящикове Лг (Перевальськ): БУГаївка, КРУГлик, ОЛЕНівка, ПЕТРівка...

Основа **ahur-** закономірно відповідала б укр. **Охр-, Охл-, Очер-**. Ще кілька назв на зразок *Мазне, Мазники, Мазки* могли походити від імовірної основи *мазд-. Виглядало не випадковим, що вийти на ці назви вдалося у процесі дослідження топонімічних околиць назв з основою **Ма-н(и)-**, імовірно пов'язаною з поширенням маніхейства. Топооснова **Маз-** трапилася у трьох кортежах підряд:

Маниківці Хм (Деражня): Вовковище, Садове, Богданівці, БЕРЕЗове, БОЖиківці, ГАЛУЗинці < -ру-, ЗГАР, ЗГАРок < осет. дзуар ‘хрест’, Майдан 3, ОСикове, ЯСЬківці, **МАЗНИки** < *маздн-?...;

Манжосівка < *manī + os ‘яс’ Чг (Прилуки): Богданівка, Тополя, БОРШна, ПЕТРівка, ЗаїЗД, ЗаРУДка, БЕРЕЗівка, Ліс. СОРОЧинці, ПРУЧаї, ПриОЗЕРНе, **МАЗки**, ПоГРЕБи, РУДівка, ПИРОГівці, ПЕТРуші, БЕРДівщина...

Манжосівка См (См)^ ГРУЗьке; ХОТІНЬ, ПИСАРівка, БАСівка, АИРИЯКІВщина, Перехрестівка, ЗАХАРівське, **ВАРАЦине**, Головашівка^ Лікарське <? *врач- з вок, СОКОЛине, РУДнівка, ДОЦенківка, ПРУДок, **МАЗНе**...

Четверту назву вже неважко було відобути з алфавітного переліку ойконімів України [АТП]:

МАЗки См (Недригайлів)^ ОЗЕРне, ХОЛОДне, РУДка, ЯКИМенки, БОРОДА-Нове, БРОДок, БЕРІЗки, ХОЛОДний Яр, Лікарівщина <? *врач- з вок (!), ЮХТи, КУР-мани^ БЕРЕЗняки, ШКРОБОТове (!), ЯРмоленкове, ХОРУЖівка, БІЖ, Баранове...

Показовим було і повторення топооснови **Лікар-** – можлива наївна заміна попереднього *врач- < вок, і особливо поява в кортежі топооснови **Шкробот-**, яка повертає читача до земних турбот.

Солодка й солона вода

На загдку Павлу Анатолійовичу Шкроботу

“Засвітившись” в останньому тополандшафті, назва *Шкроботове*, яка досі роками вислизала із застосовуваних до неї етимологічних схем, нарешті підказала результативний напрям зіставлення: імовірно, що це ір. *šeker-ābād* ‘місцевість із солодкою (тобто смачною, прісною) водою’. Цього разу впевнено говорити про таку відповідність дають підстави прямі системні аналогії з топонімією Ірану.

Справді, в іранському остані Хорасан досі зберігся ойконім зі схожими елементами й аналогічною структурою: *شکراب* *Шекераб* ‘Солодка вода’, а в Центральному остані – синонімічна назва *شیرینآباد* *Шірінабад* ‘місцевість із солодкою (тобто смачною, прісною) водою’ [Иран, Д-6, Г-3]. Відомо, що новіші назви побудовані з перським ізафетом типу *āb-e šigīn* ‘солодка вода’, старі ж – саме так, з основоскладанням і препозицією прикметника: *Sorghāb* ‘Червона вода’, *Šigāb* ‘Солона вода’, г. *Siyaḥkuh* ‘Чорногора’.

Розгляд атомарних фактів – це подоланий етап досліджень у топонімії; системний підхід зобов’язує підключити до розгляду всю топонімічну парадигму. В Україні ця дивна топооснова наявна у назвах *Шкроби* Вл, *Шкробове* Чг, *Шкроботи* См, *Шкроботівка* Тр, *Скоробогатьки* Пл, можливо – *Шкурупії*, *Шкурупіївка* Пл, *Шкарбинка* Од, *Шекеринці* Хм, *Скребелічі* Жт. (Зрідка трапляється й українське прізвище *Шкробот*.) З’ясувалося, що кожний районний тополандшафт навколо селищ із цими назвами містить типові іранські вкраплення:

Шкроби Вл (Луцьк?)^ СОКОЛовище < саки, алани, РУДка < *rud* ‘річка’, РУДня,

БРІДки < *baradey* ‘Яків Барадей’, КОРЗова < *Хорс, Кукуріківка < ір. *hogoz* ‘півень’, ТЕКЛЯ... < *Digle ‘р. Тигр’...;

Шкробове Чг (Щорс): СНовське < *(со)сн-, ПЕТРівка < *patraua* ‘наглядати’, КОРІВне, Куропіївка, РУДня, ХОТУНичі < *Xotan*...;

Шкроботи См (Недригайлів)^ ...РУ-Банка (?!)...;

Шкроботівка Тр (Шумське): СУРАЖ < скр. *surāj* ‘сонце’, СОСНівка, САДки, КРУГОлець, ЗАБАРа < ос. *дзуар* ‘хрест’...;

Шкурупії Пл (Решетилівка): ТУТаки < таги, ЩЕРБаки < *šur-āb* ‘солона вода’, Шкурупіївка^ ХОРУЖі < *hogoz*, ПАНенки, ХАРЧенки, ЖИТниківка < *yazid*, БЕРЕЗняки < *parast*, ПЛОСКе < сарм. -л-, ХРЕЩате, ЯЦенки < яс...;

Шкарбинка Од (Любашівка): НовоКАРБинка, АРЧепитівка < *art* ‘божество’, БОКове 2 < бог, ПЕТРівка, ЯСЕНове 2 < ясна...;

Шекеринці Хм (Ізяслав): ЩУРІВці, ЩУРІВчики < *šur-āb* ‘солона вода’, ПОКОШівка < *м-, Ізяслав < *yazid*, БОРИСів, ДВІРець < ос. *дзуар* ‘хрест’, ШУРА 3, Півнева Гора, РЕВуха < дір. *gauta* ‘річка’...;

Скоробогатьки Пл (Лохвиця)^ ІСКівці, *ОВДІївка < -лд-, -рд-, КОРСунівка, ПЛАСКівщина, САРАНЧине, ЮСКівці, ШКАдретів, По+ГАРщина, РУДА, РУДка, ХАРКівці < *xwar-* ‘сонце’, ЯХники < яшта...;

Скребелічі Жт (Овруч): РУДка 3, ЯСЕНець, ТЕКЛівка, ОЛеничі, ШОЛОМки < *sargm-*, ПідРУДдя, ЯЦковичі, РУДня, СОЛОТине < *sard* ‘холодний’, БОРУТине < *пират-, Богданівка, ДЕ+ЛЕТа...

На півдні, у степу збереглися села з українськими назвами-кальками того самого змісту:

Солодководне Зп (Куйбишеве): ЯСНОпілля, БЕРЕЗівка, РУДянка, БАГатівка, ОЧЕРетувате < *ahur-*^ ПЕТРівське, ГРУЗьке < Хорс, Комиш-Зоря < *очерет- + озор-?...;

Солодка Балка Зп (Токмак)^ __РОБОТине (!), КУРОШани < *Kuroš*, ХАРКове, САДове, СНІГУРівка < *šangar*, ОЧЕРетувате...

Тут взята у рамку цікава пара сусідніх топонімів. За всієї своєї штучності, назва с. РОБОТине може бути історичним продовженням форми *Шкроботине і в такому разі відповідала б за змістом назві сусіднього села – очевидно, з такою самою

доброю водою. Такої ж афези зазнали, можливо, й назви *Риботин* Чг, *Риботень* См, які досі існують у стереотипному іранському топонімічному оточенні.

За буденною побутовою логікою, коли існують назви смачної питної води, то мали б бути позначені й інші, солонуваті, джерела. Власне, це вже й виявилось у кількох назвах районного сусідства з основою **Шура-**, **Щуров-** і **Щерб-** – імовірно, з ір. *šur-āb* ‘солоня вода’. Ці міркування спираються на вагомні аналогії в Ірані: там справді існують 5 назв сіл *Šurāb* (в останях Єзд, Систан, Хорасан 2 і Центральному) і ще кілька назв річок *Šurud*. Пізнішими назвами річок з тим же змістом є *Rud-e šur*, *Kal-e šur* ‘Солоний рівчак (яр)’. Ще одне міркування стосується традиційної перської орфографії, яка не передає окремих голосних. Якщо припустити, що у пізній період хтось навіть мав змогу бачити написання в арабо-перській графіці відповідних українських ойконімів, похідних від *Šekerāb, тобто *شكراب*, то формально в такому записі зафіксовано саме літери “ш-к-р-а-б” (і немає двох -е-), що й могло вплинути як авторитетна підстава для подальшої вимови цієї топооснови як **Шкроб-**. Кінцеве -об досконало відповідає таджицькій (і в цілому північноіранській) вимові перського -**āb**, пор. і р. *Обь*.

Бажаючи переконатися у правильності цієї етимології, можна було звернутися до топонімічних систем західніших земель, які хоч і меншою мірою, але також зазнавали в давнині скіфського іранського впливу. Єдиний чеський топонім *ŠKROBOČov* під Страконіце має в околицях назви *ŠKŮDra*, *KATovice*, *SVARYŠov* (!)...; біля с. *ŠKROVÁD* під Пардубіце існує с. *JEZborice*; с. *SKROBovice* (Opava): *Studánka*, *Pusta RUDka*, *ROUDna*...

У Польщі картина дещо різноманітніша. Отже, про солодку воду нагадують назви:

SKROBOTowo 7 C1: *SULIKowo*...;

SKROBACZów 174 A3 (Tarnów): *SZCZUROWa* C1 (!)...;

SKROBów 141 A1 (Lublin)^ *SZCZEKARków* < *šeker* (?), *BRZEŻiny*, *JAKUBowice* *KONińskie*, *BRZEŻnica*, *RUDka*, *Majdan* 2, *PIOTRAWin*, *PIOTROWice* 2, *BOGucin*...

Про солону воду повідомляють топоніми:

SZURKOWO 109 B3 ( ): __ *KROBIA* (!), *CHWALKowo*, *CHROścinna*...

SZCZURÓW 212 B5 (Kraków): *KURDWANów*, *SOSNowiec*, *SUŁKów*, *SURÓWki*...;

SZCZURkowo 18 A3 (*BARToszyce*): *SKITno*, *ŻYDowo*, *BARCiszewo*, *SZWARu-ny*, *ARDapy*...;

SZCZURAWice 111 B2 (Kalisz)^ *SKRZEBowa* (!)^ *SZCZURy*...;

Таким чином, кілька разів у сусідстві (районному чи безпосередньому) знову опинилися цього разу польські основи *SZCZUR-* і *SKROB-/SKRZEB-*, які не мають іншого зв'язку, як тільки *через пов'язаність із семантичною системою перської мови!* Це є наочним і безперечним доказом правильності проведеної реконструкції.

Макошинська Простка

Хоча в останніх кортежах двічі згадані скіфи, двічі єзиди, один раз курди, все ж таки виявлені у такий спосіб у топонімії слов'янських земель очевидні іранізми ‘солонка й солоня вода’ непросто датувати. Тому пошук знову перемістився до імен божеств київського язичницького пантеону. Мабуть, то були найзагадковіші хвилини в евристичному процесі. Маючи на аркуші всю різноманітність імовірних залишків іранських теофорних топонімів України – *Свіржі*, *Сурожі*, *Стрибіж*, *Хоружівки*, *Хорішки*, *Макошине*, *Макишин*, – слід було пошукати щось дотичне до останньої основи у словнику гідронімів України. До теми могли стосуватися яр *Макушин* у басейні Сів. Дінця і не раз згадувана у Л. Похилевича р. *Макишболото* у бас. Гірського Тікичу [Похилевич] <*Макиши болото, тобто ‘Мокоші болото’. Однак усе це було ще не досить виразним, поки на с. 337 не знайшлася тепер уже вікопомна назва річки – *Макошинська Простка*, правий рукав Десни у смт *Макошине* Чг (Мена).

Можна було б припустити, що назва *Простка* – пізня і пов'язана зі словом “навпростець”, коли б Десна пробилася тут собі нове річище, що, зрештою, є типовим для цієї річки. До цього знайшлися навіть поодинокі аналогії: на українському Підляшші – с. *Prostki* (тепер у Польщі), далі *Прість*, рукав *Прип'яті* у с. *Хоцунь* Вл і *Простирнь*, протока між р. *Струмись*

і Прип'ять Рв. Однак зосередженість на іранській тематиці активізувала десь у суміжних ділянках пам'яті спогад про цілком чітко вимовлене слово *rāraš*. Саме так, з двома -*ā*- переднього ряду... Звідки це слово? Знову й знов повертався цей чіткий спогад, аж поки зрештою не згадалося, звідки він: "Ход*rāraš* ход*rāraš* nist" 'Самовпевнений (формально – 'егоїст') не вірить у Бога' – це ж з виданого в Німеччині підручника перської мови, до якого ще була додана платівка з чітким записом високої якості! Цей унікальний підручник з бібліотеки Інституту мовознавства колись допоміг поставити вимову не одній групі студентів...

Отже, *rāraš* 'віруючий'! І тоді *Макошинська Простка* – це, чого доброго, 'ті, що вірять у Макошу'!.. А звідси – схоже значення у назвах *Парастовське*, *Параціне*, *Паристівка* тощо:

Парастовське Чг (Корюківка): ХОВДіївка < -лд-, Нова ГУРинівка (пор. фарсі *gur* 'могила'), ОЗЕРеди, СОСНівка, БОГДАЛівка, ОХРАМієвичі < *ahura*, РУДня;

Паристівка Чг (Борзна): ПРАЧі, ХОРОШе ОЗЕРо, БЕРЕСТовець, ЗАГОРівка 2 (< *saħar* 'місто'), ОЛЕНівка, ПЕТРівка, БЕРЕЗівка, ЖДанів;

Параціна Кв (Обухів): КОНюша < дір. *kon* 'колодязь', БЕРЕЗове, БЕЗРадиці 2 (< -рз- (?)), ХАЛЕП'я < *Naleb*, ТРИПЛЛЯ < *Tripolis*, НЕЩЕРів < Несторій...

Із трьох назв від цієї основи **параст-** дві збереглися на Чернігівщині. Але тут відомі й інші іранські архаїзми на зразок *до[р]иц*, – див. [Тищенко 2006, 129, 132–133]. Як і у випадку з назвами *Яценків*, *Яцикове*, ойконіми *Параціне*, *Нещерів* могли мати попередню вимову основи за південнослов'янським способом як [шт]: ***парашт-**, ***нештер-**, – тобто у звуковому відношенні вони близькі до прототипів *rāraš*, Нестор.

Поруч із Макошиним є ще й деснянська протока *Берествиця* під Сосницею Чг. Це дало підставу припустити, що численні схожі топоніми від основи **Берест-** можуть приховувати попереднє іранське *rāraš* 'віруючий'. Перевірка за картою дала однозначну відповідь: десятки назв від основи **Берест-** звичайно супроводять якісь інші топоніми з виразно іранськими топоосновами:

Берестове Кв (Кв): ЗВІринець < ос. *dzuar* 'хрест'...;

Берестове Дц (Дружківка): РАЙське...;

Берестове Дц (Артемівськ): ЯКОВЛівка, ПереїЗне, САНЖАРівка...;

Берестове Дц (Старобешеве): НовОЗАРівка, Сонцеве...;

Берестове Зп (БЕРДянськ)^ САЧки, ЯРовецьке...;

Берестове Зп (Вільнянськ): ЯСИНува-те, Перун, КРУГлик...;

Берестове Хк (Близнюки): БЕРЕСТове 2, ПЛАХТіївка...;

Берестове Хк (Дворічна): МаСЮТівка, ПЛЕСКачівка, КРУГле...;

Берестове Хк (Куп'янськ): КУРОЧки-не, ХРЕЩате...;

Берестове Хк (Сахновщина): БАГачка 2, ЗАГАРкушине, НеХВОРОЩа...;

Берестовець Жт (Коростень): САРНувичі, ХОДаки 2, ХОЛОСно...;

Бересток Тр (Заліщики): Богдалівка, ЩИТівці, ШУТРомиці, СВЕРШківці...;

Берестя Рв (Дубровиця): ЯСИНець, КУРАШ, ПРАЦюки, СВАРИЦевичі...;

Берестя Чв (Новоселиця): РИНГач, ФОРОСна...;

Берестяне Вл (Ківерці): ЯКІВці, ЖИДичин, МУРАВище...;

Берестяни Лв (САМБІР): ХВОРОЩа 2, ЯЗів, РАЛівка...;

Берестянка Кв (БОРОДянка): ПОРОС-Котень, ЯЗвинка...;

Берестянки Хк (Балаклія): АСіївка, ЩУРівка, ПЛОСКОЯРка...;

Береськ Вл (Рожище): РАЙмісто^ ЯСЕНівка, Студин...;

Берестечко Вл (Горохів): ПідБЕРЕЗзя, МЕРВА (!), ОЗЕРці, СКОБелки...;

Берестечко ІФ (Верховина): ХОРРО-Цеве, ЯСЕНів, ПереХРЕСНЕ...;

Берестівка Вн (Липовець): СКИТка, ЯСЕНки 2, Богданівка, МЕРВин (!)...;

Берестівка Рв (Володимирець): КРУГле, СВАРині, РАФАЛівка 2 < Рьгль...;

Берестівка См (Лип. Долина): ПанА-Сівка, БУГАївка, ЯСНопільщина...;

Берестки Дц (Красноармійськ): Богданівка, ЯСЕНове, МУРАВка...;

Берестки Кг (Онуфріївка): ЯСИНувагка...;

Берестки Хк (Первомайський) БИШ-КИН < *бж- + кон 'колодязь'...

Далі через форми *Бараши* Жт, *Барашивка* Жт можна уявити собі подальшу еволюцію

основи *päräst* за слов'янською народною етимологією до десятків назв *Баранівка*.

Деякі історичні події, пов'язані з урочищем *Берестове* у Києві, заслуговують на окремих розгляд. Коли у битві з половцями 19 червня 1096 р. був убитий половецький князь Тугоркан, “взяв його Святополк як тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на *Берестовім*, на могилі, межі дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир [Печерський]” [ЛР, 140–141], – див. мал. 2. Очевидно, Святополк віддав шану тестеві, поховавши його на землі, шанованій його предками.

Другого дня половці на чолі з ханом Боняком спалили Київ і Печерський монастир. Очевидно, тоді ж загинув і монастир у *Звіринецьких* печерах [Київ, 214]. На сучасній карті Києва *Звіринець* показаний відразу за Печерським монастирем, обабіч від вулиці Старонаводницької, в кінці якої лежить і *Звіринецьке* кладовище. Струмок *Звіринецький* протікав на місці вул. Кіквідзе (взятий у колектор). Не виключено, що принаймні частина прилеглих до вул. *Звіринецької* провулків успадкувала старі назви урочищ, адже досі тут є вул. *Сніжнянська* (*Şingar* ‘Синджар’) і *Ясневий* провулок (яс ‘ясин, осетин’). Таким чином, минулі іранські контакти можуть досі зберігатися в мікротопонімії Києва.

Група топонімів від основ **Параст-** раніше була досліджена також і в угорському контексті: там вони здавалися пов'язаними з мад. *paraszt* ‘селянин, мужик’. Дуже ймовірно, що слов'янські селяни, називаючи себе так, виглядали для мадяр як “прости” (бо саме з цього слов'янського слова пояснюють мадярське *paraszt*). Та й досі існує сільська традиція нагадувань господаря гостеві: “Ми люди прости”. Але тоді, у VIII ст., селяни могли насправді вказувати на те, що вони ‘віруючі’. Перехід слова ‘віруючий’ у ‘селянин’ мав би повну аналогію в рос. *крестьянин*, яке тепер у масовій свідомості ніяк не пов'язують зі словом *християнин*, хоча саме ним воно і є. Та сама конфесійна сфера дала і зворотний приклад розвитку значення від класичного лаг. *ragus* ‘село’ і *raganus* – усього тільки ‘сільський’ до пізньолат. *raganus* ‘поганський, язичницький’, – адже в містах християн ставало щораз більше, а село залишалося бастіоном старих вірувань.

Околиці іншого села – *Макишин* Чг (Городня) на півночі Чернігівської області містили ще один сюрприз: *ЯСЬкове*, *БЕРЕЗна*, *КУРОПШівка*, г. *Півнева*, с. *Півніщина* і р. *ХОРУЖівка* (пор. фарсі *hogoz* ‘півень’). На цій річці було колись і с. *Хоружичі* Городнянського пов. “при рч. *Хоружевкь*”, 1859 [СГУ, 593]. В дальших околицях Макишина є ще с. *АВТуничі* < *алт- < *арт-; С. *РУДня*; в Білорусі зразу за кордоном *АЗАРычі* – пор. ерз. *azorin* ‘е ~ *ahura*; ур. *АСЕТИН* Ліс, *ЯСЕНівка*, ур. *ОСЕНовецьке* < *ясинуват-

порутима . маду шн макерстове ад рогн пдоуци
ма жана мастарь

Мал. 2. Копують могилу Тугорканові на *Берестовім*. Малюнок XIII (XV) ст.

ське. Іншими словами, цей топонім містить вказівку на віруючих (*БЕРЕЗн-* < *päräst*), виявляє сусідство до села *Макоші* *ясів-осетинів*, слід культу *Хорса* (*Хоружівки* і присвячені йому півні, що своїм співом з нездоланною точністю тричі оголошують майбутній схід світила) і, нарешті, можливі ознаки культу маздеїзму (*Азаричі*, *Ясенівка?*).

Згадана р. *Макишболото* (в разі правильності запропонованої етимології < *Макши болото, тобто ‘*Мокоші* болото’) надає ключ до розуміння численних назв на зразок *Максаки*, *Максим*, *Максимове*...

Ірано-слов'янські контакти через історичну Вірменію

У пошуках сліду *Сварога* і *Хорса* на сході належало повернутися до топонімії *Іранведжу*. Тут відомі: *Хорезм* (*خوارزم* < *خوار* *xār* ‘сонце’ + *زمین* *zamin* ‘земля’ = ‘земля сонця’ [Поспелов, 450]; пор. перс. *خرشید* *horšid* ‘сонце’); *Хорезмське море* (*Аральське*, *Ургенчське*); у Персії *Хорасан* (“назва від ір. *хорасан* ‘схід’, за розміщенням на східному краю середньовічних державних утворень” [там само]).

Стара основа іменника перс. خورشید хорšid ‘сонце’, а саме **xor-**, **xorz-**, **xort-** наявна у назвах г. *Хорунек* під Єздом (Yazd یزد), у якому досі є невелика громада зороастрійців-сонцехвальців خورشیدپرستان хорšid. parast. ān; с. *Мурче-хорт*, *Хорз*, *Хормудж*, *Хорсābād* (поруч з г. **Senjar** (!)) в Іраку, *Норасан* у Туреччині; в Ірані ще *Xersan-Rud* (2), *Хоггамābād* і *Хоггамšahr* (від хорге خورге ‘божественне сяйво, благодать (що спадає на царів і пророків)’). Збереглася на Близькому Сході й відома слов’янам назва бога *bhaġh- ‘благий’ в імені м. *Baghdād* ‘богом даний’, м. ბაგდათ, *Багдати* в Грузії, м. *Begdādi* в Ірані < *bhaġh-.

В Туреччині це назви *Boğatepe 2*, *Bağın* на р. *Bağindere* і особливо назва *Bağdaşan*, яка може являти собою імовірну втрачену ланку історичного розвитку таджицького хороніма *Бадахшан* без прийнятої етимології [Поспелов, 122].

Але справжньою несподіванкою стало виявлення у численних топонімах Ірану, Вірменії, Грузії, Туреччини добре впізнаваної прапрадавньої морфеми **Art-**, **Ard-** – тієї самої, яку надійно розпізнав О. Стрижак і ототожнив в українських гідронімах *Артополот* Пл ‘потік божества’ і *Ардабда* ‘семибожна’ (скіфська назва Феодосії Км).

В самому Ірані це *Ardakan 2*, *Ardestān*, *Ardabāi*, **ARDEK** (!); у Вірменії – *Арденіс*, *Арташен*, *Арташат*, *Артаваз*, *Артагюх*, *Ортація*, *Арчут*, *Армені* й **АРТИК**, г. *Ардатана* і с. *Артаніци*, *Артаван*, *Арташаван*; у Грузії – *Ардісі*, *Ардісувані*; в Осетії – м. і р. *Ардон*; у Туреччині це г. *Artos dağ*, м. *Arduşin*, *Ardanuç*, *Ardahan*, *Artvin*, *Ardala*, *Artova*, *Ardasa*, на березі Чорного моря *Ardeşen* – NB: біля гір *Üsküt dağ* і *Alan dağ*!

Від такої зливи украй важливих фактів час було зупинитися й осмислити, щό саме сталося:

1. Особливо цікавою виглядала західна група від основи **Ard-** (див. *мал. 3*). Вона практично не виходить за межі історичної Вірменії у складі сасанідського Ірану – і саме тоді, коли по довгій перерві там було відновлено зороастризм як державну релігію (від початку IV ст.).

2. Порт *Ardeşen* на Чорному морі, як видавалося, міг давати важливий стратегічний вихід до Криму з його м. *Ardabda*, і, як раптом з’ясувалося, *Артек*! Досі цей

топонім пояснювали від ктат. *artik* ‘позаду’, від *art* ‘спина’, – але пор. в Ірані *Ardek*, а у Вірменії *Artik*... Ось вона, іронія історії: “*Сонячний Артек*” може виявитися слов’яно-іранським дублетом.

3. Над турецькими містами *Ardasa* і *Ardeşen* підносяться не лише гори *Üsküt dağ* але й *Alan dağ*, – і у цих назвах (а надто через їхнє сусідство) неможливо не визнати етнонімів скіфів і аланів, повторених, зокрема, і в кримському ойконімі *Ускут/Ускют* [Суперанская, 63] – теперішнє с. *Привітне* на р. *Ускют*. Неподалік с. *Орталан* / *Земляничное* (< *Art*-?). Вельми показово, що традиційна ментальність не зберегла сенсу тих давніх назв, адже турецькою ‘скіф’ – *iskit*, а українською – *скіф*, при тому що серед топонімів є *Сахутівщина*, *Скитьки*, *Скибин*.

4. Інакше зазвучали давно відомі *Arđabda*, *Саки*, *Сачки*, і особливо слов. *Корсунь* – чи не з *Xersan (пор. *Xersan-Rud*)! На цьому тлі назва грец. *Херсон* стала виглядати не найстарішою, а як пізніше грецьке пристосування давнішого іранського прототипу, в такому разі – одночасного з кількома українськими *Корсунями*. Тоді це у найприродніший спосіб становило б аналогію до усіма визнаного переходу від також давнішого ір. *Axšaena* до однозначно пізнішого гр. *Ἀξιῶνος Πόντος* і далі *Εὐξίῶνος Πόντος*. (Варто нагадати й аттичну форму назви *Херсонес* *Χερρόνεσος* [Белецький, 202] у зв’язку з назвами *Хоггамābād*, *Хоггемекенд* і *Хоггамšahr* (від хорге خورге)). З цим же колом сонячних теонімів може бути пов’язаний ще один історичний топонім у Криму – *Хорос-Кешме*, назва джерела біля нп *Сонячна Долина* NB.

5. На зороастризм вказують досі збережені назви поселень вірм. *Ахурян*, *Ахурік*, у *Нахічевані* – *Ахура*, *Хурс*.

6. З огляду на такий помітний іранський слід у топонімії Криму назва сусіднього до Артека *Гурзуфа* також мала б відповідати середньовічній назві Грузії перс. گرجستان *Gorjstān*, тур. *Gürcistan* і рос. *Грузия*. Остання, як пише Є. Поспелов, “за-своєна росіянами в країнах Сходу”: *гурзи* (1389 р.), *Гурзыньская земля* (1472 р.) [Поспелов, 125]. Звідси ж і скалічені форми європейських мов *Géorgie*, *Georgia*. Незважаючи на конкурентну етимологію від авест. *gairi* ‘гора’, вокалізм топооснови

Gorje-, Gürcü-, Гурз(ын)- і особливі консонантна група **-rʒ-/rʒ-** підказують інше джерело. Прототипом могла бути назва іранського міста і області в південно-східному куті узбережжя Каспію – дір. Gurgan, авест. Vurkân, грец. Γυρκανία, як і похідна назва *Гірманського* (Каспійського) моря. Ця група назв походить від дперс. vorkana ‘вовча’: в іранській давній історії вовк – священна тварина [Х. Курбанов, усне повідомлення].

7. В такому разі не виключено, що й назва кримського с. *Партеніт* також давніша, ніж її грецька народна етимологія від основи Παρθέν- ‘дівочий’, і пов’язана з Афіною Паладою: серед іранських топооснов є гідний претендент у вигляді етнофорної морфеми ‘парфянці’ (пор. в Україні назву с. *Парфен* См (Путивль) в оточенні інших виразних іранізмів).

8. Від назви *Гургана* походить ім’я столиці Хорезму – *Гургандж* (на його місці сучасне село туркм. *Кёнеургенч*) на Амудар’ї. Традиційно етимологію назви *Гургандж* вважають невідомою [Kiss, 671], але, з огляду на іранську належність найдавнішого населення, вона може походити з дір. gurgān + тюрк. жі ‘прикметниковий суфікс’. Згодом у монголо-тюркському середовищі ця назва була пристосована до форми *Ургенч* (від монг. örgö ‘палац, велика зала; шатро володаря, вождя; особисте повстяне шатро високого посадовця’ [Kiss, 669]). У домонгольський час Аральське море звалось *Ургенцьким*, або *Хорезмським*. (До речі, звідси ж і назва м. *Урга*, столиці Монголії – від 1924 р. Улан-Батор).

9. Теперішнє село на північному сході Іраку Хорсабад одержало ім’я від сусідніх прадавніх руїн “Сонячного міста” неподалік від гір з назвою Senjer, або Sanjar, упізнаваною в кількох яскравих екзотично-східних назвах України: Ст. і Н. Санджари (до 1970-х рр. Санджари [Брайчевський]), *Санжарівка*, *Сенчури*, *Стен-*

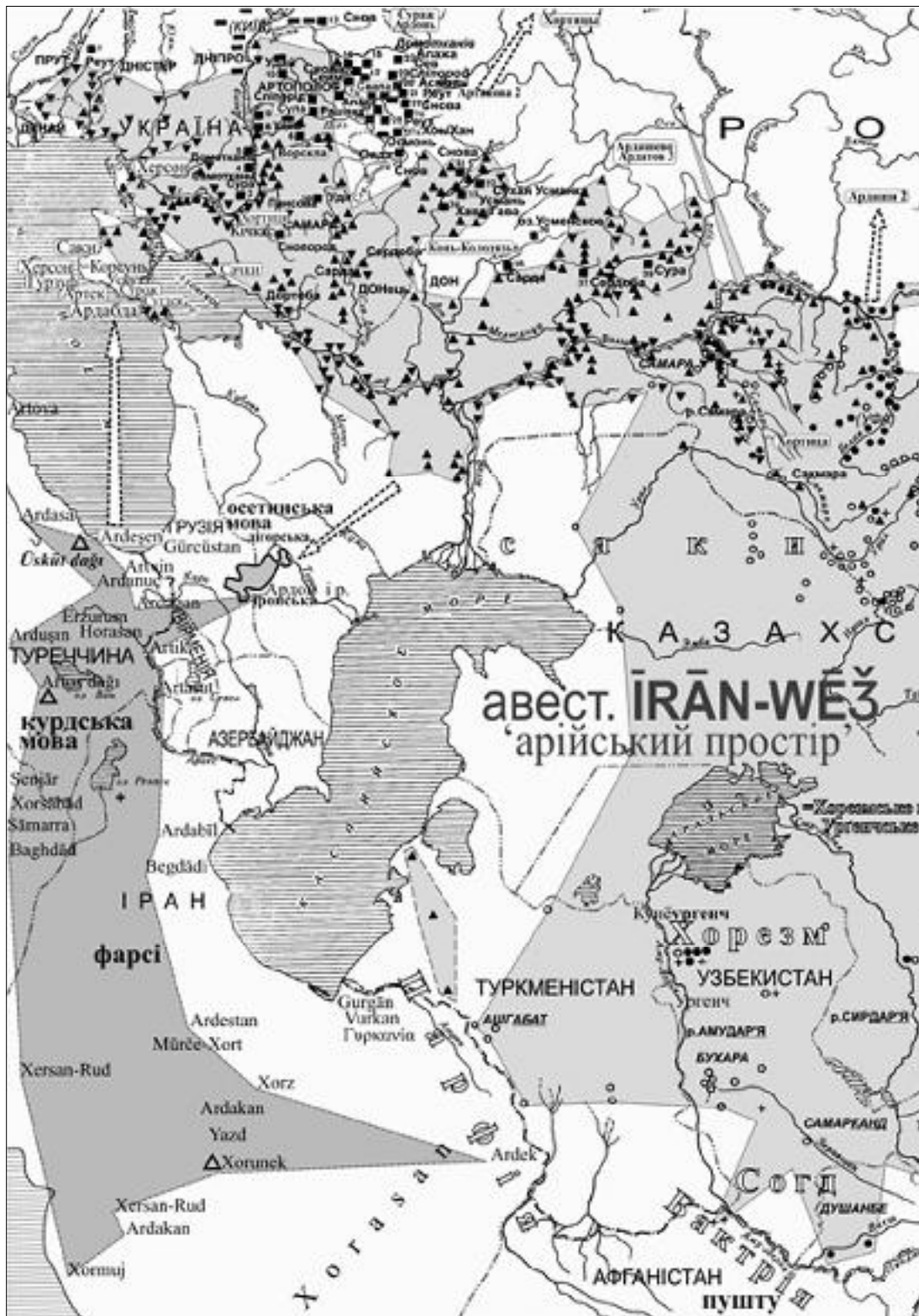
жарівка, р. *Санджарівка* = *Санджарівка* [СГУ] тощо. Навколо г. *Сенджар* в Іраку і Сирії живуть *курди*, за віросповіданням – переважно *езиди*.

10. У найближчому сусідстві до північної межі іранських археологічних культур і гідронімів розташовані населені пункти Росії з назвами: м. *Ардонь* (Брянс. обл. біля *Сурожа!*), два с. *Артаково* (Курс. обл.), *Ардашево* і три назви *Ардатов* (біля Оки), дві назви *Ардаши* (під В’яткою), – див. мал. 3. В Україні це назва р. *Артополот* і кілька ойконімів з початковим **Арт-**. Серед антських ватажків відомий князь із типово іранським ім’ям Ардагаст [ЕУ, XI, 34].

11. Особливе місце серед назв цього пласту належить *Судаку-Сурожу-Сугдеї*. “Ранню форму назви, зафіксовану у грецьких джерелах Σουδαία, пов’язують з осет. sugdoeg ‘священний’ [Поспелов, 399] і, слід додати, з хоронімом *Cozd* на верхній Амудар’ї, – звідки й тюрк. *Судак* і, продовжує Є. Поспелов, під болгарським впливом друс. *Сурожь* [там само]. Лише останнє положення виглядає непереконливим, адже основа ця інша, як спробуємо показати – від того ж кореня, що й *Сварог*. (*Сурожев* є десяток – аж до Польщі).

12. Цікавою деталлю, яка вказує на ранню християнізацію іраномовних аланів у Криму, є назва християнського с. *Майрум* навпроти Успенського скельного монастиря під плато, на якому знаходиться укріплення Киркор = Чуфут-кале, центр аланського князівства, зруйнований татарами 1299 р. Цю назву виводять з ос. Маугәт ‘Маріам, Богоматір’ < гр. Маріάμ [Бушаков, 60].

Так завдяки добре ідентифікованій групі назв “офіційного зороастризму” ми опинилися не в давній іранській Скіфії, а на 10–15 століть пізніше. Це III–VII ст. – часи сасанідського Ірану. Після такого повороту справи і сталася якісна переоцінка традиційної концепції ірано-слов’янських античних і середньовічних контактів.

Мал. 3. Історична Вірменія: місток слов'яно-сасанідських мовних контактів.

ЛІТЕРАТУРА

- АТП – **Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ.** Київ, 1973.
Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. Київ, 1956.
Брентьес Б. От Шанидара до Аккада. Москва, 1976.
Бушаков В. Вирій та єгипетські поля раю ІАРУ // Вісник Льв. ун-ту. Серія філол. Вип. 36. Львів, 2005.
ВИ – Всемирная история. Т. II. Москва, 1954.
Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Москва, 1965.
Київ. Енциклопедический справочник. Київ, 1986.
Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. Москва, 1983.
Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топонимический словарь. Москва, 2002.
СГУ – Словник гідронімів України. Київ, 1979.
Супранская А.В., Исаева З.Г., Исхакова Х.Ф. Топонимия Крыма. Ч. I. Введение в топонимию Крыма. Москва, 1995.
Трубачев О. Этногенез и культура ранних славян. Москва, 2003.
Юрченко – **Христианский мир и “Великая Монгольская империя”** / Исследование А.Г. Юрченко. Санкт-Петербург, 2002.
Boltrik Ju. Gli Sciti. VII sec. a. C. – III sec. a. C. // Tesori delle steppe. Milano, 1995.
Platts J.T. A Dictionary of Urdū, Classical Hindī and English: In 2 vols. London, 1884 = Москва, 1959.
Robert – **Le petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.** Paris, 1976.